

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ УСТАНОВОК У ВИЖИВАННІ В УМОВАХ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ЗАГРОЗИ: ВИПАДОК СОЛДАТІВ УПА У КОНЦТАБОРАХ ГУЛАГу (1940 – 1950-ті роки)

У статті розглядається проблема впливу етичних та мотиваційних чинників на успішність виживання колишніх вояків та офіцерів УПА у концентраційних таборах ГУЛАГу. Основою тактики виживання було збереження груп однодумців та формування власної монополії на рівні побуту, чому сприяла активна комунікація у середовищі таких самих колишніх вояків та дотримання частини ритуалів, успадкованих з попереднього життя. Вагому роль у цьому процесі відіграло перенесення деяких специфічних рис військової етики та побуту у нову дійсність. Це дозволяло сформувати сильну внутрішню мережу, яка, у свою чергу, стала основою для формування табірної підпілля, діяльність якого стала вагомим чинником кінця системи ГУЛАГу.

Ключові слова: Українська повстанська армія, ГУЛАГ, тактика виживання, мотивація, монополія на рішення.

Постановка проблеми та стан її дослідження. Проблему смертності і виживання у концтаборі прийнято розглядати у контексті суто фізичної витривалості на дію виключно факторів матеріального типу – голоду, холоду, хвороб, цілеспрямованого масового вбивства в'язнів шляхом розстрілів та відправки на особливо важкі роботи. Відповідно, тактика виживання переважно розглядається, як комплекс свого роду «запобіжних заходів» у вигляді послідовного уникання фізичних навантажень, саботажу розпоряджень адміністрації концтабору та різного роду хитрощів, які мали на меті максимально зберегти в'язня у фізичному плані.

Попри це, не менше значення мали також емоційні та вольові фактори. З точки зору психології особистості, перебування у концтаборі належить до ситуацій, які глибоко травмують особистість і потенційно можуть довести до її розпаду. Віктор Франкл (*Франкл, 2016:13*) та Бруно Беттельхайм (*Bettelheim, 1991:3*) частково на основі власного емпіричного досвіду, частково на основі досліджень описали механізм такого розпаду та визначили принципові «точки

неповернення», які є складовими процесу травматизму. Пізніше їхні висновки були підтверджені та уточнені іншими фахівцями з теми. Обидва погляди були сформовані на матеріалі нацистських концтаборів, але, з урахуванням типологічної подібності двох тоталітаризмів та їхніх карально-репресивних систем, немає серйозних аргументів проти поширення висновків обох досліджень на дійсність концтаборів системи ГУЛАГу та розглянути їх на прикладі – у даному випадку – учасників українського визвольного руху.

Загальну картину і теоретичні механізми того, яким чином етичні установки сприяють фізичному виживанню у концтаборах, ми висвітлювали у кількох попередніх публікаціях (*Ісаюк, 2017*), тож у даній статті обмежимося коротким оглядом, доповненим кількома зауваженнями щодо випадку в'язнів – колишніх військових, під визначення яких явно підпадають солдати УПА – в'язні ГУЛАГу.

Згідно з поглядами Франкла та Беттельхайма, основна специфіка ситуації концтабору полягала не стільки у загрозі фізичної смерті, скільки у постійній загрозі душевного зламу, як наслідку перебування в атмосфері постійної загрози, неможливості вплинути на ситуацію у будь-який спосіб та постійного спостереження, на перший погляд, абсолютно безсенсовного насильства. Другою особливістю був відрив від будь-яких традиційних джерел «порядку» та видимого раціонального принципу, слідуючи якому, можна було б вижити. Усе це мало наслідком розчарування у принципі у самій можливості порятунку, втраті відчуття майбутнього, відчуття втрати контролю над своїм життям і подіями у ньому. Саме це відчуття було визначальним у контексті «втрати бажання жити».

Спільною «відправною точкою» у міркуваннях як Б. Беттельхайма, так і В. Франкла, є принципова важливість для виживання збереження цілісності власної особистості і власного контролю над оцінкою ситуації. Відповідно, під терміном «виживання» у даному тексті слід розуміти не тільки фізичне виживання, а й збереження структури особистості, здатності адекватно сприймати світ і себе в ньому. За реаліями радянської тоталітарної системи ці зауваження набувають чи не більшого значення, ніж у нацистські часи з двох міркувань. Насамперед, нацисти не тільки сприймалися як ворог, але і були кардинально іншими «у першому наближенні» – за мовою, побутовими звичками, культурними пластами, які були використані для формування ідеологічних картинок. До того ж нацисти з міркувань «расової ідеології» свідомо проводили межу між собою та

місцевим населенням. Натомість, у випадку радянської системи принципове відмежування від системи, як передумови збереження ідентичності та адекватного сприйняття світу, було складнішим. З одного боку, впливав фактор близькості мов та побутових деталей, з іншого – радянська влада активно залучала до своїх проєктів та практик усіх, хто опинявся у межах досяжності. Класичним зразком подібної практики є практиковане так зване самоврядування в'язнів у концтаборах, коли ряд посад всередині табору займали самі в'язні.

В умовах концтабору, на думку Беттельхайма, у ході спроб пристосуватися до травматичних умов особистість набуває інфантильних ознак, починає підсвідомо асоціювати себе з особою, яка створила або підтримує травматичну ситуацію, поступово поступаючись власною прерогативою рішень щодо себе та звужуючи горизонт планування (*Bettelheim, 1991:101-102*). Відповідно, суть виживання полягає у тому, щоб зберегти власний контроль над прийняттям рішень, хоча б у дрібницях та виробити власне ставлення до того, що відбувається, яке б відрізнялося від нав'язуваного. Б. Беттельхайм перелічує ряд методів, які дозволяють в'язневі зберегти власну автономність у питанні прийняття рішень і оцінки оточуючої ситуації: раціоналізація факту перебування у концтаборі, що передбачало формулювання причини, яка робила в'язня небезпечним для влади; позиціонування себе як мученика в інтересах інших; емоційне відсторонення від усього, що відбувалося; вибірково непам'ять – не тільки щодо поточного перебування у концтаборі, а й щодо попереднього життя, що передбачало тримати у пам'яті лише те, що було потрібним для виживання; мрії про майбутнє – як форма формування візії майбутнього; постійна турбота про збереження їжі, якщо вдавалося її роздобути; постійне збереження анонімності, тобто уникання особистого контакту з представниками табірної адміністрації; розмови з іншими в'язнями (*Bettelheim, 1991:171-235*).

У системі поглядів Віктора Франкла центральне місце займає поняття сенсу. На думку В. Франкла, для виживання у концтаборі принциповими вимогами є знаходження сенсу власного перебування у концтаборі, розташування такого у системі координат, яка піддається логічному узгодженню. Додатковими і неунікненими елементами відчуття «сенсу» є віра у власне майбутнє і свідомість мети: «В'язень, який втратив віру у майбутнє – своє майбутнє – приречений» (*Франкл, 2016:89*).

Для забезпечення реалізації усіх згаданих умоглядних конструкцій необхідне дотримання кількох умов на рівні побуту. Насамперед, є важливою присутність групи однодумців, з якими в'язня пов'язує емоційний контакт, базований на родинних зв'язках, дружбі, спільності професії, приналежності до тієї чи іншої спільноти, причому критично важливо, щоб учасники цієї групи поділяли спільний погляд на факт ув'язнення.

Другою важливою умовою є умовне відокремлення від ув'язнювачів у вигляді зведення свого роду бар'єрів – емоційне дистанціювання; розуміння себе, як частини більшого цілого; використання кожної вільної хвилини для відновлення сил або догляду за собою; «гублення» серед масиву в'язнів, що сприяло виведенню себе із зони уваги вартівників та табірних «промінентів». Б. Беттельхайм слушно зазначає, що більшість цих методів не забезпечували повного відокремлювання, більше того, вони вимагали контакту з представниками табірної адміністрації, але це було об'єктивним наслідком механізмів табірної життя (*Bettelheim, 1991:83*).

Для того, щоб усі описані механізми збереження психологічної автономності та мотивації спрацювали, в умовах концтабору (за винятком ситуацій з прямою фізичною загрозою, на кшталт розстрілу чи останньої стадії виснаження) принципово важливою передумовою є наявність певних характеристик та обставин:

1) власна етична система поглядів, яка служить мотиватором до дій і визначає поведінку у конкретній ситуації;

2) уміння розташувати перебування у концтаборі у логічній системі «причина-наслідок», через формулювання адекватної відповіді на питання «чому я тут?»; надання сенсу подіям, що розгортаються;

3) сприйняття перебування у концтаборі як виклик або перешкоду, яку слід здолати;

4) існування мети, часто ірраціональної в принципі і напевне ірраціональної, як на умови концтабору;

5) здатність до прийняття рішень, базованих на власній системі переконань і власних уявленнях, що добре, а що ні;

6) збереження власної монополії на прийняття рішень на рівні щоденного побуту;

7) візія власного майбутнього;

8) наявність невеликої групи, поєднаної глибокими емоційними зв'язками, яка виступає «групою підтримки» у контексті власних переконань;

9) внутрішня солідарність;

10) регламентація на підставі морального імперативу поведінкових патернів.

Ця загальна схема мала свою специфіку у випадках різних груп в'язнів. Так, Бруно Беттельхайм зазначав, що політичні в'язні зазвичай легше адаптовувалися до умов ув'язнення та й самого цього факту, оскільки ще перебуваючи на волі, розуміли, що подібна перспектива є дуже ймовірним фіналом їхньої діяльності (*Bettelheim, 1991:20*). Виглядає логічним припущення, що свою специфіку вибудови тактики психологічного самозбереження мали також в'язні – колишні військові, навіть коли йшлося про солдатів та офіцерів підпільної армії, яка, по суті, виросла з підпільної невійськової організації, яка була змушена перейняти певні риси військових структур через специфіку діяльності. Доказом цього є як дані про те, що мережі опору у нацистських таборах переважно формувалися групами військовополонених – наприклад, мережа опору у концтаборах Маутхаузен та Бухенвальд, створені значною мірою офіцерами та бійцями Червоної армії, а також мережа спротиву в Аушвіці, початок якій поклав ротмістр (лейтенант) Вітольд Пілецький, так і спогади «старих» в'язнів ГУЛАГу про різку зміну балансу сил між в'язнями та адміністрацією табору після появи у ГУЛАГу великої кількості колишніх повстанців. Найвідомішим свідченням такого типу є відома фраза Олександра Солженіцина: «...молоді хлопці, взяті просто з партизанської стежки, розглянулися серед нашої неволі, вжахнулися і потягнулися до ножа...».

У випадку в'язнів серед військовополонених реалізація цього переліку має певну специфіку, описану у дослідженнях Дейва Гроссмана (*Grossman, 1996*) та Джудіт Герман (*Герман, 2015*). З точки зору Дж. Герман, принциповим є саме момент розуміння можливості – або неможливості – кардинально вплинути на ситуацію (*Герман, 2015:61*). Саме для військових принциповим моментом уникнення травми або ж вироблення ефективного механізму спротиву є наявність невеликого «свого» підрозділу, члени якого міцно пов'язані між собою емоційно (*Герман, 2015:110*). Також є критично важливим розуміння принципової можливості перемоги над противником, оскільки відсутність такого розуміння позбавляє солдатів можливості раціоналізувати неминучі на війні втрати побратимів (*Герман, 2015:97*).

Мета статті – розглянути конкретні прояви і механізми, які сприяли формуванню ефективної тактики виживання, яка з часом переросла в організований спротив, найвищим пунктом якого стала хвиля повстань у таборах ГУЛАГу у 1953 – 1955 рр. Аналіз поглядів згаданих дослідників та загальний контекст робить імовірним припущення, що специфіка адаптації в'язнів – колишніх військових мала потужний етичний аспект, який виростав з етики середовища, і це твердження стосується також солдатів та офіцерів Української Повстанської Армії.

Основним матеріалом, на підставі якого проведено аналіз, є корпус мемуарів тих солдатів та офіцерів УПА, які пережили ув'язнення у ГУЛАГу, оскільки специфіка теми вимагає аналізу особистих переживань, які найкраще представлені у спогадах, як групі джерел. Додатковою групою джерел є спогади свідків «зі сторони», тобто політв'язнів інших національностей та, інколи, політичних переконань.

Виклад основного матеріалу. На фоні цивільних ув'язнених солдати – навіть підпільної армії – мали певні переваги на стартовому періоді, які були логічним наслідком особливостей у принципі військового побуту. Насамперед, роль імперативу, який підказував, як чинити у спірних ситуаціях – зрозуміло, з поправкою на особливості ситуації – виконував військовий статут або документи, які його заміняли. Інша особливість – система військових рангів та звань фактично пропонувала уже сформовану систему ієрархії і взаємного підпорядкування у потенційній підпільній мережі спротиву. До того ж сукупна дія усіх особливостей концтабору призводила до того, що більші шанси на виживання мали ті в'язні, які потрапляли до концтабору у складі організованих груп з внутрішньою ієрархією та етикою – тут важливою деталлю є те, що повстанці потрапляли до ГУЛАГу цілими транспортами (*Герман, 2015:98*).

Уже на початку перебування у концтаборі в'язень стикався з потребою визначити своє місце у новій для нього і аж надто травматизуючій реальності. Тут принципову роль відігравала свідомість того, що ув'язнення було закономірним варіантом наслідку участі у збройній боротьбі зі зброєю в руках. Кажучи більш загально, це було особливістю політичних в'язнів як класу, що зафіксував ще Бруно Беттельхайм (*Bettelheim, 1991:21*). У випадку вояків Української Повстанської Армії вони просто продовжували боротьбу, і

сама мотивація продовжувати цю боротьбу була основою мотивації. Характерне у цьому плані висловлювання Романа Загоруйка («Лапайдуха»): «За те, що всупереч своїй волі, потрапив у руки ворога живцем, був змушений розплачуватися, принизливо гнути спину на нього. Хто цього не пережив, не зрозуміє мого морального стану, в якому я опинився – ганебного приниження людської гідності. Хоч навколо більшість політв'язнів становили мої земляки, від цього мені було не легше...» (*Загоруйко, 2005:498*). Як видно з цього уривку, мотивація на боротьбу спричинила навіть дещо зворотний ефект – примусові роботи, які були частиною реальності радянської репресивної системи, сприймаються як додатковий символ упокорення. Відповідно до цього слухняне виконання всіх робіт означало у такій системі координат підкорення, а з точки зору Б. Бетгельхайма, втрату мисленневої автономії і дуже серйозні втрати у плані монополії на прийняття рішень. Самі ув'язнені вояки та члени ОУН добре розуміли силу мотивації, що особливо яскраво видно у ситуаціях, коли вони перетинаються з представниками інших національностей, які проходять період адаптації до реалій табору. Так, старшина УПА Володимир Грицай («Чорнота») так пояснює молодому політв'язневі з Естонії секрет виживання у таборі: «...треба тільки сильно хотіти, а ще сильніше вірити в те, що побореш її...» (*Грицай & Грицай, 2001:125*).

Хоча зазвичай у випадку ув'язнених учасників підпілля вагомою частиною мотивації була націоналістична ідеологія, у випадку вояків УПА відбулася видозміна у бік обов'язку перед рештою товаришів, Батьківщиною та необхідності протистояти ворогові, під яким розуміли радянський режим у всіх його проявах. Очевидно, на таку явну видозміну у бік чисто військової етики вплинув той факт, що велика частина вояків УПА не була членами ОУН (*Патриляк, 2012*), але мала за спиною кількарічний досвід військової боротьби. Як приклад можна розглянути прохання пораненого Любомира Полюга до візника – місцевого селянина, якого енкаведисти змусили везти арештанта «в район», коли прохання передати у с. Княгиничі, де на той час розташовувалася підпільна штабквартира Романа Шухевича, аргументоване «Не зробити зрадником» (*Полюга, 2003:85*), оскільки «там люди пропадуть» (*Полюга, 2003:86*). Зрозуміло, що Л. Полюга не міг сказати про все прямо, але вибір аргументації не міг вплинути на суть сказаного.

Специфіка принесеної «з волі» підпільної організації забезпечила такий важливий елемент побудови ефективної тактики опору,

як формування вузької групи однодумців. У випадку УПА, з 1945 р. у ній тривав процес розбиття великих відділів, яким було складно пересуватися непоміченими та забезпечувати власну інфраструктуру, на менші, які були більш маневрені, що було важливим в умовах масованих облав та широкого застосування тактики блокади населених пунктів (*Патриляк, 2012:509*).

Ці організаційні принципи були успішно перенесені у концтабірну реальність. Попри те, що обов'язковою вимогою було дотримання загальново'язничної солідарності і той факт, що «своїми», за принципом спільності ворога, вважали всіх політв'язнів, незалежно від національності та політичних переконань, конкретні підпільні структури формувалися виключно з тих, хто мав досвід боротьби в рядах УПА та під час слідства не заплямував себе обширними «всипами», тобто наданням інформації слідству: «...переважну більшість наших в'язничених становили колишні члени ОУН і бійці УПА, котрі... не заплямували своєї честі...» (*Загоруйко, 2005: 533*).

Останній принцип забезпечував виконання такої важливої умови, як підпорядкування власних дій певному моральному імперативу. Крім того, що існувала група, яка підтримувала таку лінію поведінки, саме слідування такому принципу було запорукою вступу до групи і перебування у ній. В умовах концтабору залишитися без підтримки власної національної групи чи групи, сформованої за будь-яким іншим принципом, означало суттєво знизити власні шанси на виживання – що було додатковим стимулом для постійного підпорядкування власних рішень загальному моральному імперативу.

На рівні щоденного практичного життя принциповими були два елементи: збереження максимально можливої монополії на побутовому рівні та прийняття рішень на підставі власних уявлень про те, що добре і погано. «Монополізацію» власного побутового простору зафіксували сторонні спостерігачі, передусім дисиденти-євреї 1970-х років, що застали колишніх повстанців (яким свого часу «вліпили» по 25 років ув'язнення) в'язнями у першій половині 1970-х років і зафіксували власні враження.

У спогадах цих спостерігачів проглядається напрочуд виразний візуальний образ українця-політв'язня. Наприклад, політв'язень 1970-х років євреї Йосиф Менделевич так описував свого товариша по ув'язненню, колишнього бійця УПА: «...щойно траплялася можливість, займався самоосвітою. Із сільського хлопчини Гриць

перетворив себе в інтелігента, що володіє кількома мовами, обізнаний з філософії, історії природничих науках...» (*Менделевич, 2013:147*).

Інший дисидент, засуджений «за сіонізм», Анатолій Радигін, давав такий «збірний портрет» колишнім воякам УПА, які були його товаришами по ув'язненню: «...серед сірої таборової юрби вирізнялися дві категорії, помітно відмінні від однаково безбарвних облич... Другі – колишні патріоти і старшини УПА, оунівці і безпартійні українські патріоти. ...Коли раптом у метушливій табірній масі проходила людина, підтягнута й чепурна, спокійна й небагато-слівна, виголена, у чистій сорочці і вичищеному взутті, у дбайливо припасованій арештантській одежі, можна було майже без помилки вгадати її національність... і прапор, під яким вона боролася (серед українських поліцаїв і донощиків таких майже не було). Це були люди, вірні... раз і назавжди даній присязі. ...їхній фанатизм доходив до чернечої аскези. Більшість з них не курили і не тяглися до спиртного» (*Радигін, 2013: 208-209*). Цей спогад характерний тим, що через порівняння колишніх «бандерівців» та колишніх поліцаїв і «донощиків» (тобто тих, які свого часу вибрали модель виживання, яка передбачала перейняття «повістки дня» агресора, персоніфікованого чи то в особі нацистського окупанта, чи то в особі табірного начальства ГУЛАГу) яскраво демонструє, що суть проблеми лежить не у бажанні вижити самому по собі і не в походженні чи позиції того, хто намагається вижити, а у виборі імперативу виживання.

Досягнути настільки характерного зовнішнього вигляду було б неможливим без постійного догляду за собою. З точки зору описаної нами техніки виживання, постійне виконання певних побутових дій, ґрунтуючись виключно на внутрішній потребі, без будь-якої спонуки з боку, є основним способом і методом збереження монополії на прийняття рішень на побутовому рівні, що у підсумку дозволяло зберегти «інакшість», помітну навіть сторонньому спостерігачеві. Це також дозволяло встановити власну «повістку дня», розширюючи стандартний табірний графік власним графіком. Прямий зв'язок між почуттям власної гідності, як засобу протистояння табірній адміністрації і – ширше – всій тоталітарній системі та підтримання власного вигляду на певному рівні вловив Михайло Хейфец у своєму відомому тексті «Святі старці з України»: «У Саранчукові, селянському синові, жило високе почуття власної гідності, яке він нікому не дозволяв принижувати...» (*Хейфец,*

2013:561). «Режимник відібрав у нього стару шапку – на «спеці» носили якісь особливі, на суворому режиму були «не положені», так Саранчук «лишину виїв» начальникові, а примусив видати собі нову шапку» (*Хейфец, 2013:562*).

Зрозуміло, що мало це й чисто практичний аспект – підтримання особистої чистоти та забезпечення гігієни давало додатковий запас міцності та опірності у разі хвороби, що було важливо в умовах фактичної відсутності будь-якої медичної допомоги.

Втім, ще суворішою була монополізація внутрішнього простору. З точки зору теорії Беттельхайма, наявність простору для комунікації є принциповою умовою, щоб не перейняти логіку, яку намагається нав'язати адміністрація табору. З точки зору В. Франкла, комунікація є одним із засобів взаємної моральної підтримки та підживлення мотивуючої місії.

Внутрішній простір зазвичай заповнювали ритуалами, які допомагали підтримувати відмінні від довколишньої реальності риси власної ідентичності. Основними ритуалами такого роду було дотримання церковних та народних традицій – зрозуміло, тих, які можна було провести напівпідпільно, а то й узагалі нелегально, оскільки тут уже вступав у силу прагматичний аргумент уникнення карцеру. Практично у кожних спогадах можна віднайти опис в'язничної молитви. Наприклад, у спогадах Любомира Полюги: «...помолився і ліг спати...» (*Полюга, 2003:103*).

Особливо важливим було святкування великих церковних свят на кшталт Великодня та Різдва. Ось приблизний вигляд святкування Різдва у Степлагу: «...Урочисто відмовили ми Отче наш», хором поздоровили «Христос родився» – та заспівали «Бог предвічний»... Сіли за стіл, пробували співати дальші коляди, щедрівки. Десь півтори години тривала наша спільна вечеря...» (*Порендовський, 2005:143-144*). За свідченнями того ж автора, на Різдво 1953 року у третьому лагпункті Кенгіра вдалося навіть організувати вертеп у вигляді коробки з ляльками-фігурами, що зображували Святе сімейство (*Порендовський, 2005:145*). Аналогічно намагалися відсвяткувати Великдень.

Такі святкування виконували подвійну роль. З одного боку, вони давали свого роду психоемоційну розрядку, що було важливо у ситуації постійного терору. Але найголовніше – таким чином в'язні вибудовували свій символічний календар незалежно від зусиль

адміністрації табору, виключно на власному ентузіазмі та ресурсі, і таким чином зберігали власну монополію на прийняття рішень та підґрунтя для підтримки моральних підстав власної мотивації.

Власну монополію оберігали дуже ревно. Крім закономірного оберігання конспіративної мережі, що було актуально для 1950-х років, ішлося, знову ж таки, про збереження певної монополії на власний погляд на речі. І ця остання мотивація зберігалася, можливо, до кінця перебування українців у ГУЛАГу, про що свідчить така характерна цитата: «...з віддаленого, пустого кута зони, де збилося 70-80 чоловік... розливалися, злітаючи й завмираючи, голоси хору. Чудова пісня. Українська пісня. Обличчя людей незвичайні. Це не професійна капела однаково байдужих, обфрочених співаків; цей спів не був подібний на узгоджений гук товариства напідпитку, завчений спів солдатів на муштрі... це був не спів, це була якась молитва, схвильована приналежність до чогось незрівнянно вищого, ніж просто спів. Хтось із моїх знайомих, російський акордеоніст, хотів пристати до цієї приголомшливої музики. ...Його ніхто не прогнав. Але зустріли поглядами здивування і невдоволення. У інших випадках цього хлопця приймали й вітали самі ж українці. Тепер він був чужий» (*Радигін, 2013: 205*).

Як наслідок описаного вище, солдати Української Повстанської Армії та учасники цивільного підпілля стали дещо особливою групою серед в'язнів концтаборів системи ГУЛАГ. Загальне враження, яке справляли політв'язні – колишні вояки УПА, було доволі незвичним на фоні стереотипного уявлення про ГУЛАГ і концтабір, як явище. Так, естонський дисидент Сімас Кудірка так характеризував цих в'язнів: «...хоч знищені фізично, залишалися людьми незламного духу...» (*Кудірка, 2013:110*). Загальна характеристика колишніх повстанців, дана політв'язнем-євреєм Йосифом Менделевичем, виглядає так: «Їх відзначала незвичайна чесність, незаплямованість душі, справжня духовна чистота...» (*Менделевич, 2013:147*). Інший в'язень – єврей зауважив в українських політв'язнях «незнищену жадобу батьківщини» (*Радигін, 2013:204*). На такому фоні виглядає логічним, що загальне враження від повстанців вкладається у характеристику ще одного дисидента: «розбита, але не переможена армія».

На рівні спільноти підпільні й явні групи колишніх вояків УПА добивалися того, що їхня «повістка дня» впливала на дії адміністрації таборів і змушувала останніх домовлятися. А це вже повністю ламало логіку тоталітаризму і принцип існування концтабору,

як такого. Особливо яскраво це проявилось у період великих табірних повстань у 1953 – 1955 рр.

Такі результати у ситуації ув'язнення, яка для багатьох інших груп в'язнів закінчилася трагічно, були наслідком послідовного збереження власного «порядку денного», мінімальної монополії на прийняття рішень на побутовому рівні, базованому на характерному для військового співтовариства світогляді «свій – чужий». Такий стан речей підтримувався специфікою внутрішньої організації. Через необхідність постійно дотримуватися жорстких правил конспірації достатньо часто характер відносин усередині організації мав певні риси військового співтовариства. У складних ситуаціях це забезпечувало автоматичну підтримку з боку товаришів по нещастю та за рахунок інерції певного поведінкового зразка, який апріорно вимагав впевненості у собі та швидкої орієнтації у обставинах.

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що тактика, яка дозволила членам українського визвольного руху ефективно протистояти концтабірній реальності, була не чим іншим, як присотуванням звичної для них етики та світоглядних принципів до нових умов. Внутрішня етика була частково сформована навичками виживання в умовах підпілля та ув'язнення і, як наслідок, формування специфічної етики, притаманної підпіллю і політичному ув'язненню як явищу. Загальне правило було просте: кожен, хто ув'язнений з політичних причин тою ж владою, що й ти, є твоїм союзником.

Одночасно слід зауважити, що етично-емоційний чинник можна розглядати виключно як допоміжний у проблемі виживання у концтаборі, оскільки основними причинами високої смертності були абсолютно незадовільні побутові умови, поєднані з непосильною працею. Прикладом цього є доля військовополонених-червоноармійців у нацистських концтаборах, серед яких смертність досягнула 60%. Хоча вони, як і група членів ОУН, були об'єднані навколо чіткої ідеологічної системи й ідентифікаторів «свій-чужий», але були поставлені у настільки незадовільні умови виживання, за яких розраховувати на серйозний вплив морального чинника було б утопією.

Також не слід забувати, що частково тактика виживання, застосовувана членами ОУН та полоненими повстанцями, була наслідком об'єктивних умов і основні її прийоми були, по суті, частиною в'язничної культури як такої.

Використані посилання

Bettelheim B. 1991. *The Informed Heart: A Study of the Psychological Consequences of Living Under Extreme Fear and Terror*. London.

Grossman D. 1996. *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. Boston.

Герман Дж. 2015. *Психологічна травма та шлях до видужання. Наслідки насильства – від знуцань у сім'ї до політичного терору*. Львів.

Грицай Я., Грицай П. 2001. *А рани не гоїлися....* том 3. Торонто: Бібліотека Літопису УПА.

Загоруйко Р. 2005. *«Лапайдух» Повернення зі справжнього некла*. Львів.

Ісаюк О. 2017. *Кров Макавеїв та циганська скрипка в угорській пушті: геноцид євреїв і ромів у спогадах членів ОУН, ув'язнених в Аушвіці*. Голокост і сучасність, № 1, с. 113-134.

Кудірка С. 2013. *Мої зустрічі з українцями – політв'язнями*. Київ: Іноземці про українських політв'язнів, с. 95 – 124.

Менделевич Й. 2013. *Спогад про українських політв'язнів*. Київ: Іноземці про українських політв'язнів, с. 145 – 162.

Патриляк І. 2012. *Встань і борись... Думай і вір...* Львів-Київ: Українське націоналістичне підпілля і Українська повстанська армія. 1942 – 1960.

Полюга Л. 2003. *Шляхами спогадів*. Львів.

Порендовський В. 2005. *У кігтях «Степлагу» (Кенгір, 1949 – 1954)*. Львів.

Радигін А. 2013. *Розповідь про бачене і пережите*. Київ: Іноземці про українських політв'язнів, с. 203 – 242.

Франкл В. 2016. *Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*. Харків.

Хейфец М. 2013. *Святі старці з України*. Київ: Іноземці про українських політв'язнів, с. 553 – 585.

References

Bettelheim B. 1991. *The Informed Heart: A Study of the Psychological Consequences of Living Under Extreme Fear and Terror*. London (eng).

Grossman D. 1996. On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society. Boston (eng).

German J. 2015. Psychological trauma and path to recovery. Consequences of violence – from domestic abuse to political terror. Lviv (ukr).

Grytsay Ya., Grytsay P. 2001. And the wounds did not heal... Volume 3. Toronto: The Library of the UPA's Chronicle (ukr).

Zagoruiko R. 2005. "Lapaiduh" Return from true hell. Lviv (ukr).

Isayuk O. 2017. Makavayev Blood and Gypsy Violin in Hungarian Pasht: Genocide of Jews and Romans in the memoirs of members of the OUN, prisoners in Auschwitz. Holocaust and the present, Issue № 1, p. 113-134 (ukr).

Kudirka S. 2013. My encounters with Ukrainians - political prisoners. Kyiv: Foreigners about Ukrainian Political Prisoners, p. 95-124 (ukr).

Mendelevich Y. 2013. Memoirs on Ukrainian Political Prisoners. Kyiv: Foreigners about Ukrainian Political Prisoners, p. 145-162 (ukr).

Patrilyak I. 2012. Rise and fight ... Think and believe ... Lviv-Kyiv: Ukrainian nationalist underground and the Ukrainian Insurgent Army. 1942 – 1960 (ukr).

Polyuga L. 2003. Ways of memories. Lviv (ukr).

Porendovskii V. 2005. In the claws of "Stepag" (Kengir, 1949 – 1954). Lviv (ukr).

Radygin A. 2013. The story about the seen and experienced. Kyiv: Foreigners about Ukrainian Political Prisoners, p. 203-242 (ukr).

Frankl B. 2016. A man in search of true meaning. Psychologist at a concentration camp. Kharkiv (ukr).

Heifets M. 2013. Holy Elders from Ukraine. Kyiv: Foreigners about Ukrainian Political Prisoners, p. 553–585 (ukr).

Isayuk O.

PSYCHOLOGICAL INSTALLATIONS AND SURVIVAL IN TERMS OF EXTREMAL THREAT: THE CASE OF THE UPA SOLDIERS IN THE CONCENTRATION CAMPS OF THE GULAG (1940-1950'S)

The article deals with the problem of of ethical and motivational factors' influence on the former UPA soldiers' and officers' success of survival in the GULAG concentration camps. According to

B. Bettelheim and V. Frankl works, the basis of survival tactics was the preservation of like-minded people's groups and forming their own monopoly at the level of everyday life. Analyse of memoirs, written by former concentration camps prisoners, gives an opportunity to reconstruct ways of using this tactics by soldiers of Ukrainian Insurgent Army. Military men had own particularities, which originated from internal military ethics and organisation principles of army. It was facilitated by active communication among the same former soldiers and the observance of some of the rituals inherited from their previous life. Transfer of certain elements of military ethics and life into a new reality. was played a significant role in this process.

Finally, principles of survival, formulated by B. Bettelheim and another researchers and internal military ethics and way of thinking, transferred into more effective version of survival tactics with two main characteristics. The first, high motivation and understanding Soviet Union as enemy had given opportunity to avoid including into concentration camp psychology and saving of own mind autonomy. The second principal characteristic of such mix was presence of strong internal structure, based on rank system in UPA, what had given system of own hierarchy, alternative to totalitarian GULAG hierarchy. All, included into illegal soldier community, got adaptation preferences during the beginning period of imprisonment.

This allowed to form a strong internal network, which, in its turn, became the basis for the forming the GULAG underground, the activities of which became a significant factor in crashing the GULAG system.

Keywords: Ukrainian Insurgent Army, GULAG, survival tactics, motivation, monopoly on decisions.